

Tebriz'in Mimari Sembolü: Gök Mescit

Leyla Çıralı*

ORCID:0000-0001-6294-3651

Öz

Gök Mescit İslam dünyasının firuzesi olarak İran'ın İslam döneminden sonra mimari ve sanat konusunda şah eseridir. Gök Mescit Abu Muzaffer Cihan Şah Kara Koyunlu tarafından yapılmıştır. Tebriz'in Gök Mescidi ya da Cihan Şah mescidi İran'ın mimari konusunda en değerli kalıntılarında sayılır. Mimari tarz açısından başka mescitlerin mimari örneklerinden farklıdır. Bu mescit lacivert ve firuze muarrak fayanslarıyla çok güzel hat çeşitleriyle örnek için süls, nestalik, nesih, islimi ve geometrik tarzlarıyla sanat severleri kendine çekiyor. Bu binanın geçmişi 15'inci yüzyıla tarihlenmektedir. Mozaik döşeme zerafeti ve çeşitli kullanılan hat sanatı ile işlenen nakışlar ve renklerin uyumu özellikle muarrak sanatıyla döşenen lacivert renkler nedeniyle bu bina İslam firuzesi olarak tanınmıştır. Bina çeşitli isimlerle örnek olarak Türkçesi Gök Mescit, Farsçası Mescidi Kebut, Mescidi Şahı Cihan, İmaret ve Mescidi Muzafferiye olarak bilinmektedir. Gök Mescit binası 1779 yılında meydana gelen deprem ile çok tarip olmuş ve kümbetleri tamamen dökülmüştür. Günümüzde bu binadan sadece giriş kapısı ve birkaç sütun kalıntısından başka birşey kalmamıştır. Ancak bu kalıntılar mescidin 1465 yılının azametüne sahip olarak günümüze kadar gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gök Mescit, Türkiye, İran, Tebriz, Mescitlerin Mimari, İslami

Gönderme Tarihi: 17/09/2020

Kabul Tarihi:29/03/2021

* Dr., Türkiye, l.jelali1973@gmail.com

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

ÇIRALI, L., "Tebriz'in Mimari Sembolü: Gök Mescit", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 8, S. 1, 2021, s.198-220.

The Architectural Symbol of Tabriz: Gök Masjid

Leyla Çıralı*

ORCID:0000-0001-6294-3651

Abstract

As the turquoise of the Islamic world, the Gök Masjid is the masterpiece of architecture and art after the Islamic period of Iran. Gök Masjid was built by Abu Muzaffer Cihan Shah Kara Koyunlu. The Gök Masjid of Tabriz or The Cihan Shah Masjid is considered to be one of the most valuable ruins of Iran in terms of architecture. It is different from the architectural examples of other mosques in terms of architectural style. This masjid attracts art lovers with its dark blue and turquoise tiles and very beautiful calligraphy varieties, for example, with its nastaliq, nesih, islamic and geometric styles. The history of this building is dated to the 15th century. This building is known as the Islamic turquoise due to the elegance of the mosaic flooring and the embroidery and the harmony of the colors, which are embroidered with the various calligraphy, especially the dark blue colors laid with the muarrak art. The building is known as Gök Masjid in Turkish, Kebut Masjid in Persian, Shah Cihan Masjid, Imaret and Muzafferiye Masjid, it has various names. The Gök Masjid building was destroyed by the earthquake in 1779 and its cupolas were completely destroyed. Today, nothing remains from this building other than the entrance door and a few remains of columns. However, these remains have survived to the present day with the magnificence of the mosque in 1465.

Keywords: Masjid heavens, Turkey, Iran, Tabriz, Masjid of Architecture, Islamic

Received Date: 17/09/2020

Accepted Date: 29/03/2021

* Doctor, Turkey, l.jelali1973@gmail.com

You can refer to this article as follows:

ÇIRALI, L., ‘‘Tebriz’in Mimari Sembolü: Gök Mescit’’, *Academic Journal of History and Idea*, Vol. 8, Issue 1, 2021, p.198-220.

Архитектурный символ Тебриза: Гёк Мечеть

Лейла Чыралы*

ORCID:0000-0001-6294-3651

Резюме

Гёк Мечеть является шедевром Ирана в архитектуре и искусстве как возможность исламского мира после исламского периода. Он был построен Каракуюнлу Абу Музаффер Джахан Шахом . Гёк Мечеть, или другим названием Мечеть Джахан Шаха в Тебризе считается одной из самых ценных архитектурных руин Ирана. По архитектурному стилю он отличается от архитектурных примеров других мечетей. Эта мечеть привлекает любителей искусства своей темно-синей и бирюзовой муаровой плиткой и очень красивыми разновидностями каллиграфии, например сульс, несталик, несих, ислими и геометрические стили. История этого здания датируется 15 веком. Это здание известно как исламская бирюза из-за элегантности мозаичного пола и вышивки, а также гармонии цветов, которые вышиты различными каллиграфическими вышивками, особенно темно-синими цветами, нанесенными с помощью молярного искусства. Здание известно различными названиями как Гёк Мечеть на турецком языке, Мечеть Кебут на персидском языке, мечеть Шах Джихан, Имарет и Мечеть Музафферие. Здание было сильно повреждено землетрясением 1779 года, а его купола были полностью разрушены. Сегодня от этого здания ничего не осталось, кроме входной двери и нескольких остатков колонн. Тем не менее, эти останки сохранились до наших дней с величием мечети в 1465 году.

Ключевые слова: Гёк Мечеть, Турция, Иран, Тебриз, Архитектура мечетей, Исламский

Получено: 17/09/2020

Принято: 29/03/2021

* Доктор, Турция, l.jelali1973@gmail.com

Ссылка на статью:

ÇIRALI, L., "Tebriz'in Mimari Sembolü: Gök Mescit", *академическая история и мысль*, Т. 8, NO.1, 2021, С.198-220.

Giriş

Gök Mescit İran/Tahran'dan sonraki en büyük şehri olan Tebriz'in en önemli tarihi yapıları arasında yer alır. Bu yapıya “Gök Mescid” ya da “Mavi Cami” denilmektedir. (Fotoğraf 2). Mescit de kullanılan çinilerin renklerinden dolayı bu ismi almıştır. Mescit 1465-1466 yıllarına tarihlendirilmektedir.¹ Cihan Şah, Kara Koyunlu egemenliği döneminde Gök Mescid'in inşasına başlamıştır. 1465-1466'da inşa edilen bu yapı depremle tahrip olmuştur (Fotoğraf 1). Freskler üzerinde ağaç kabukları ve ahşap parçalarla yapılan muarrak² sanatı ve hat sanatının en eski yazı türü ile yani Kufi hatlarıyla kabartma yapılmıştır. İklim etkisiyle bu sanatın bazı bölümleri zarar görmüştür. Binanın en önemli süslemeleri duvarların iç ve dış yüzeyi, çini üzerine mozaik tekniğiyle kahve, sarı, yeşil, beyaz, koyu ve açık mavi gibi çeşitli renklerle yapılmıştır. Çünkü koyu mavi renk (firuze) diğer renklere göre daha çok göze hitap etmektedir. Buna göre “İslam Firuzesi” olarak adlandırılmıştır.³ Oldukça ihtişamlı olan bu caminin özellik bakımından firuzesi meşhurdur.⁴ Bu alan mescit, hanıgah, kütüphane, havuzhane ve birçok yapıdan oluşur. Günümüzde sadece mescidin⁵ kalıntıları ulaşmış olup burası da yaklaşık elli yıl önce restore edilmiştir. Bu mescit başka kaynaklarda da Cihan Şah mescidi olarak adlandırılmıştır. Bina, Cihan Şah'ın kızı Saliha ya da hanımı Begüm Hatun için yapıldığı rapor edilmiştir. Mescidin giriş kitabesinde Ebul Muzaffer Cihan Şah ismi geçmektedir. Bu nedenle Muzafferiyeler olarak adlandırılır.⁶ Seyyahlar ve yazarlar bu mescitten geçmiş yüzyıllarda bahsederler. Bunların başlıcaları arasında Kâtip Çelebi, Evliya Çelebi, Tavernier, Sharden gibi seyyahlar ile Madame Divlafova, Williams Jackson...⁷, J.B. Feuvrier ve Nadir Mirza'yı sayabiliriz. Kâtip Çelebi “İç ve dış kısmı fayanslarla

¹B. Kerimi, *Coğrafyayı Müfesseli Tarihiye Garbi İran*, Ferheng Yayıncılık, Tahran 1937, s. 233.

²Akrım Khabbazi Kazemipour, *Tebriz Gök Camii'ni Tanıtıcı Afiş Uygulamaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2018, s. 1.

³Wilhelm Barthold, *Teskere Coğrafyaya Tarihiye İran*. (çev. H. Serdatver), Tus Yayıncılık, Tahran 1979, s. 22.; Sultanzade Hüseyin, *Tebriz Haşti Üstüvar Der Mimariye İran Defteri Pejuheşhaye*, Ferhengi Yayıncılık, Tebriz 1997, s. 167.

⁴İsmail Dibaç, *Rahnımayı Asarı Tarihi Azerbaycan Şarki*, Nima Yayıncılık, Tebriz 1955, s.16.

⁵Y. Zeka, *Zemîn lerzahayi Tebriz*, Kitapsera Yayıncılık, Tahran 1989, s. 184.

⁶B. Hamaçi, *Ferhengi Coğrafyayı Azerbaycan Şarki*, Suruş Yayıncılık, Tahran 1991, s. 292-293.

⁷N. Shakvati, *Fihristi Benahai Tarihi ve Emakini Bastani İran*, Vizareti Ferhenk ve Hüner Yayıncılık, Tahran 1870, s. 6-7.

süslenmiş olup, mimarisine ise mazgal pencere açılmış ve çok ustalıklı olarak belgamı taşlardan yapılmıştır. Sultan Hasan Camii'sinden küçük olup lakin ondan incelikli bir yapıya sahiptir.” şeklinde ifade eder.⁸W. Jackson (1862-1937) Gök Mescid ile ilgili şu bilgileri vermektedir: “Gök Mescid'in mimarisi Ergi Ali Şah'tan daha ilginç bir mimari ve sanata sahiptir. Bu islami güzel sanat örneği 15. yüzyıla aittir. Günümüzde birdenbire tahrip olmuş ama kırılmış tonozlar ve duvarlar bu haliylede güzel bir hat yazısıyla renkli içinde sarı, beyaz, siyah damarlar bulunan islami nakışlarla süslenmişti”.⁹ Yapılan restorasyon çalışmalarına ve mimarı kalıntılara göre bu bina bölgenin soğuk iklimi nedeniyle tamamen tavanla kaplı bir mescit olmasıyla az sayılı camilerden biri olarak gösterilebilir. Mescidin muhtelif kısımları şunlardan ibarettir: Giriş yeri büyük Şebistan (büyük namaz kılınan alan) olan etrafındaki küçük sekiz köşeli revakalar vardır. Binanın giriş kapısı eni 5 m, boyu 7 m ebadında kuzey yönüne doğru yer almaktadır. Karşı sokağa göre beş basamak daha yüksektedir. Her basamaktaki taşlar 50 cm yüksekliğinde ve 3x35 m uzunluğundadır. Kapının giriş yeri 9 m boyunda olup üst kısımları tahribata uğramıştır. Kapı üzerindeki fayans ve süslemelere rağmen güzel nakışlarla bezenmiştir. Eskiden bu binanın iki köşesinde yüksek boylu küçük çapta minare yer almıştır. Timur Dönemi etkisi altında kalmıştır.¹⁰ Bu iki minarenin arasında merdiven yolu vardır. Mescidin şimdiki girişinde muarrak fayansların arasında iki kitabe 50 cm boyutunda yer almıştır. Fayansın zemin rengi siyah üzerine beyaz hatla iki mısra şiir yazılmıştır.

Girişten hemen sonra kümbetli dehliz yer almıştır. Bu revak (kümbetli dehliz) doğu, batı, kuzey yönünde olmak üzere büyük şebistanda yer alır. Eni 440 cm'dir. Bu revak benzeri nadir görülen kümbetlerle ve çarpı şeklinde; fayanslar geometrik şeklinde ve muarrak süslemesi, çeşitli kitabelerle örtülmüştür. Namaz kılınan alan bu revaklarda iskelet ile ayrılır ve çeşitli yollarla büyük namaz alanına gidilebilir. Bu alan dördüncü köşe planlı kare, dört taraftan revak ve küçük namaz alanı birleşir. Alanı süslemeleri arasında muarrak işlemeli fayanslar, geometrik dizaynlar, bitkisel, islami, hatayi, süls hattıyla Kur'an ayetlerinin kitabeleri, nesh kufi ve tealiksöylebilir.

Bu kitabeler nebevi hadisleri ve Kur'an ayetleri ve esma'ülhüsna yazılıdır. Ayrıca bu yazıların kendilerine ait süsleme tarzları yerleştirildiğinde ise geometrik bir şekil çıkmıştır.

⁸ Y. Zeka, *a.g.e.*, s. 185.

⁹I. V. Jackson, *Safernamei Jackson*, (çev.M. Emiri, F. Bedrii), C. 2, Harezmi Yayıncılık, Tahran 1996, s. 61.

¹⁰A. Pop, *Mimariye İslami İran*, (çev. G. Sadriavşar), C. 3, Ferhengiyan Yayıncılık, Tahran 1994, s. 203.

Örneğin altı kez işaretle (islîmi) “ya muez” altı kanatlı yıldız ortaya çıkmıştır. Bu yıldız da bir karenin içindedir, kare ise “ya hamid”, “ya gani” kelimeleri içinde şekil almıştır. Büyük alanının tonoz ve iskele kalıntılarından elde edilmiştir ve binanın tavanı dokuz tonoz, on iki iskelet üstünde kurulmuştur. Aynı halde dışarıdan on altı iskelet bu yapıyı desteklemektedir. Bu mescit kendi zamanında firuze renkli fayansla döşenmiştir. Bu mescidin büyük namaz alanında büyük bir kuyu vardır. Muhtemelen Osmanlı Dönemi’ndeki üstü kapalı mescitler gibi ortasında şelale vardır. Küçük namaz alanı 8 köşe planlı şekliyle büyük namaz alanının arkasında yer almıştır. Bu alana giden yol sadece tek bir yoldur. Bu namaz alanının kendine has özelliği gösteriyor ki özel bir nedenle ya da devletin ileri gelenleri için yapılmıştır. Yükselticiler mermer taşı ile 2 m yüksekliğinde sol hattı ile Kur’an yazılı kitabeleriyle gül ve sarmaşık şekilleriyle süslenmiştir.

Namaz alanının tonozları iskelenin üstünde başlayıp ve kümbet altının sekiz köşeli alanını oluşturur. Görünüşe göre sekiz yayın arası sade kerpiç ile kümbeti koruma ve dayanaklılığının artması için yapılmıştır. Bu alanda bir mezar vardır ve muhtemelen mezar, Cihan Şah’ın ya da onun hanedanından birisine aittir.¹¹

Katip Çelebi’den beş yıl sonra Evliya Çelebi Tebriz’i gördükten sonra Gök Mescid’i ziyaret etmiş ve şöyle anlatmıştır: “Cihan Şah mescidinin dergahı Tak-ı Kısra’dan daha yüksek bir yapıya sahiptir. Bu bina çok güzel bir fayansla süslenmiş olup yüksek kümbetlere sahiptir. Tüm dar duvarları renkli renkli fayanslarla ziyet (süs) verilmiştir. Ferah bir camidir. Her kim o mescide girdiğinde çıkmaktan imtina etmektedir”.¹²

17’nci yüzyılda (1636) Fransızların en önemli seyyahlarından Tavernier altı kez doğuya ve dokuz kez İran’a gelmiş ve Kâtip Çelebi’den on üç yıl sonra Gök Mescid’i ziyaret etmiştir.¹³ Gök Mescid’in iç kısmı ile ilgili çok değerli nüktelerde bulunmuştur. Mimari özellikleri, mescidin kümbet süslemeleri, içinde bulunan mimberler ve mescidin güney cephesinden güneş ışığını aldığı alanları şöyle yazmıştır: “Tebriz’in büyük meydanının

¹¹K.Mollazade, *Peydayeshe Fene Tolid ve Tehavvole Karborde an dar Shomalegerb*, Payannameye Karshenasi Arshad, Daneshgahe Tarbiyete Modares 1999, s. 29.

¹²Jean Babtiste Tavernier, “Tavernier Seyahatnamesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 2, S. 26, 2006, s. 639-641.

¹³Kareng Abdulali, Asari Bastani Azbaycan, C. 1, *Tahran yayıncılık Encümeni Asari Milli*, 1972, s. 285.; Hacı Hüseyin Nahçıvani, “Seyahatnamei Evliya Çelebi Bh Azerbaycan ve Tebriz” (çev.Hacı Hüseyin Nahçıvani), *Tebriz Üniversitesi Edebiyat ve Sosyal Bölümü yayıncılık*, Tebriz 2009, s. 276.; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 2, 1848, s. 248.; Mehmet Zillioğlu, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Üçdal Neşriyat,C. 2, İstanbul 1966, s. 526-527.

etrafında ve yanında azametli binaların kalıntıları görülmektedir. Dört-beş mescit yapısal azametinden dolayı eşsizdirler ancak harabeye dönmüşlerdir. Aralarında en iyisi Gök Mescit'tir. Bu mescit İsfahan yolu üzerinde yer almıştır. Yapısı çok şatafatlıdır. Dış görüntüsü 50 adım (40 m.) yükseklikte ve sekiz merdiven ile yerden yükselmektedir. Dış duvarlarının hepsi çeşitli çok güzel fayanslarla kaplanmıştır. İç kısımdan Arap mimari tarzı ile nakş-ı nigarlar ile süslenmiş ve içindeki yazılan yazılar Arapça hat ile altın ve lacivert ile ziynetlenmiştir. Biran iki tarafında iki minare az çapta ve yüksek yapıda bulunmaktadır. Bunlar aralarında merdiven yolu bulunur ve bu sebeple üste doğru yol alınır. Minarelerinde dış görüntüsü fayansla kaplanmıştır. Bu fayanslar berrak nakışlı kerpiçlerdir. İran'da binalar bu tarz kerpiçler ile süslenmektedir.

Mescidin kapısının eni dört adımdan (2,8 m.) fazla değildir. Ortada şeffaf beyaz sal taş yontulmuştur. Uzunluğu yirmidört adım (19,2 m.) eni ise oniki adımdır (9,6 m.). Mescidin iç kısmından bakıldığında çok güzel, çok azim ve büyük bir yapıya sahiptir. Mescidin koridorlarından iç kümbete yol alır ve otuzaltı adım çapındadır (28,8 m.). Bu kümbet iç taraftan oniki sütun üstünde durmaktadır. Dış kısmından da onaltı sütun ile desteklenmektedir. Sütunlar çok yüksek altı köşe küp hacindedir. Sütunların ayağında beyaz mermerden oturmak için sütun ayakları yapılmıştır. Altları boş ve kare karedir, bu yapı ayakkabı koymak için yapılmıştır. Bu kümbetler iç taraftan küçük kare kerpiçler, rengarenk fayanslar ile gül görüntüsü vermek için renklendirilmiştir. Bunların arasında Arapça ayetler ve cümleler yerleştirilmiştir. Çok güzel şekilde Arapça ayetler ve çiçek desenleri görüntü vermiştir. Bu birleşimler sanki göze resim perdesi gibi hitap eder. Hepsi derecesel ve pergelsel yapıya sahiptir. Bu kümbetten küçük kümbete girilir. İlkinden daha güzeldir. Beyaz şeffaf mermer taştan açılmayan kapıya benzer bir yapı bulunmaktadır. Bu kümbetin sütunu yoktur. Ancak kornişleri beyaz mermer taşından sekiz adım yüksekte yer almıştır. Taşlar enine ve boyuna dizilmiş ve çok şaşırtıcı bir şekile sahiptir. Tüm kümbet menekşe renginde minadandır. Bunun üzerinde çeşitli düz çiçekler resimlendirilmiş, heriki kümbetin dış görüntüsü bu tür fayanslar ile kaplanmıştır. Ancak onların resimleri kabartmalıdır. İki kümbette yeşil zemin üzerinde beyaz çiçekler, ikinci kümbette ise siyah zemin üzerine beyaz yıldızlar ile nakışlanmıştır. Tüm bu renkler göze bir ferahlık verir. Büyük kümbetten küçük kümbete giden giriş kapısının yakınında sol tarafta ceviz ağacından duvara dayalı minberin marangoz işçiliği güzel yapılmıştır. Altı merdivenli minberin yüzey kaplaması bile yoktu ama sağ taraftaki minber duvara dayalı minberdir ve yine ceviz ağacından yapılmıştır.

Ancak bunun marangoz işçiliği çok ala durumdadır. Aynı ağaçtan mimbere tavan yapılmıştır. Oturma yeri etrafı küçük ahşap korkuluklar ile örülüdür. Mimeterondört merdivenlidir. Mescidin güney tarafından şeffaf beyaz çok küçük iki sal taş bulunmakta ve güneş vurduğu zaman şeffaf taşlardan güneş ışığının geçtiği görülür. Güneş döndüğü zaman ışık kırmızı renge dönüşür ve güneş batmasından sonra bu ışığın yansıması ile yazı okunabilir”¹⁴

Fransız seyyah Sharden 1673’te bir süre Tebriz’de ikamet etmiştir. Gök Mescidi kısaca şöyle anlatır: “İran’ın padişahlarından Cihan Şah 870 Kameri (1465 M.) bir mescit yapmıştır ve Gök Mescit olarak adlanır. Bu mescidin iki küçük minaresi vardır. Diğer iki minare diğer iki küçük minareye nazaran teknik yapısıyla farklı özelliklere sahiptir. Yükseklik ve çap açısından küçük minareler aynı değildir. Küçük minareler büyük minarelerin sanki ayak kısmı gibidir”¹⁵

Madame Divlafova, Gök Mescidin tahribatı için şunları anlatıyor: “Tebriz şehri çok eski binalara sahip değildir. Ancak tahrip olan kalıntılar çok dikkat çekicidirler. En iyi örneklerinde de Gök Mescit gelir. Bu binanın azameti, mimari zerafeti, giriş kapısının güzelliği, giriş kapısında kullanılan fauans mozaik döşemesi herkesi şaşırtıyor. Bahçenin etrafında hücre şeklinde tonozlu odalar ve abdest almak için şadırvan yer almaktadır. Ne yazık ki bu güzel binanın kümbetleri deprem nedeniyle tahribe uğramış ve yıkılma esnasında duvarlara da zarar vererek yıkıma maruz kalmıştır. Bu güzel binanın muhteşem malzemelerinden yığılı bir toprak şeklinde bahçenin ortasında görülmektedir. Bu bölgenin sakinleride hiç kimse engel olmadığından dolayı anlamsız bir şekilde gidip-gelmektedirler. Hiç kimsede bunları engellemeye çalışmamaktadır. Günümüzde bu muhteşem bina tamamen tahrip olmuş ve mescide ait alanlar oranın sakinleri tarafından gasp edilmiş ve üzerinde kendilerine ev yapmışlardır. Yanında da kervan yolu olarak kullanılan Ciluhan köprüsü yapılmıştır. Bu mescidin kapısı düz bir yerde yapılmıştır. Üst kısmında oval bir kavis şekli görülmektedir. İki yanında binaya yapışık sütunlar spiral şeklinde yükselmiş ve üst kısmında oval bir hilal oluşturmuştur. Bu sütunlar tamamen nakş-ı niğarlı, güzel firuze taşlı muhteşem fayanslarla kaplıdır. Reavakların iç yüzeyi rengarenk fayanslarla bulunur. Bu fayanslar küçük parçalar kesilip ve ustalıkla birbirinin yanında dizilmiştir. Bu nedenle tek parça

¹⁴Jean Babtiste Tavernier, *Safername Tavernier*, (çev. Abu Turap Nuri), İsfahan/İran, s. 67-69.

¹⁵Sharden, *Safername Sharden*, (çev. İkbâl Yağmayı) C. 2, Tahran yayıncılık, Tus 1995, s. 478.

görülmektedir. İlk bakışta küçük parçalar görülmemektedir. Renk birleşimi ve resimler o kadar zarif ve güzel yapılmıştır ki insan bunlara bakınca kendisini gül ve yeşillik tablosunun karşısında hissediyor. Beyaz, sarı, koyu yeşil ve açık mavi renkler ve güller ile yapraklar arasında eşsiz, örneksiz bir ahenk vardır. Zeminde bulunan gök rengi bu ahengi zerre kadar bozmadan cilvelendirmektedir. Bu özelliği için bu mescide Gök Mescit adı verilmiştir. Bu tarz fayans işleme Moğol-Selçuklu geometrik sanatıyla kıyaslanmaz. Bu nedenle onlara göre daha öncedir. Yani Selçuklu dönemi kaba yapıdaki binaların dış cephelerine yapılan geometrik şekiller ile nihayet moğolların etkisiyle daha çok bitkisel süslemeler ve çini ağırlıklı motiflerden ibaret olmasıdır.

İbadetgah iki büyük namaz alanından oluşmaktadır. Birbirinden ayrı ayrıdır. Geçmişte kümbetli ama şimdi tahrip olmuştur. Birinci namaz alanı rengarenk mozaiklerle ziynet verilmiş ve döşeme tarzı aynı giriş kısmı gibidir. Bu süslemede kullandıkları kırmızı ve gri renk güller fayanslar arasında kabartma görüntüsünü vermiştir. Mihrap ikinci namaz alanında yer almıştır. Sekiz köşeli gök oymalı fayanslarla ziynet verilmiştir. Lacivert-mina renkleri kitabelerde olan altın yapraklar ve dallara ve zemininde yapılan fil dişleri ile başka bir can vermiştir. Kitabelerin yazıları Arapça hattı ile çiçeklere, yapraklara ve dallara bürünmüştür. Bu binanın taban mozaik döşemesi çok şatafatlı ve zerafetlidir.¹⁶

Jean-BaptisteFeuvrierGök Mescidi Tebriz'in en önemli binası olarak şöyle anlattı: "Gök Mescit binaların en dikkat çekici yapılarından. Günümüzde ayakta duran hiçbir kısmı yoktur. Kümbeti ve tavanları tamamen yere dökülmüştür. Sadece binaya ait birkaç duvar bulunmaktadır. Bu duvarlar binanın azametli dönemini göstermektedir. En iyi kalan kısmında büyük kapının giriş kısmıdır."¹⁷

Nadir Mirza bu binayı daha kapsamlı ve düzgün anlatmıştır. Yazdığı metinde binanın tanıtımına ilaveten o gün kullandıkları eski mimari ölçüler konusunda değerli bir yeri vardır: "Öndeki kemerin yüksekliği Tebriz'in 15 zer'dir (1560cm.). (1 Tebriz zeri 104 cm.)Kemerin giriş kısmı 7 zer'den çeyrek azdır (702cm.). Bu kemerin önünde beş tane merdiven her merdivenin yüksekliği 1zer'den çeyrek azdır (78 cm.). Zemine salınan halının boyu mescidin girişinden mescidin kemerine kadar 24 zer (2496 cm.) eni ise 21,5 zer'dir (2236 cm.). Kümbetin etraf ölçüsü 55 zer'dir (5720 cm.). Mescidin duvarları ise yerden 1,5 zer (156 cm.)

¹⁶J. Divlafova, *Safernamei Divlafova*, (çev.İ. Ferveşi), C. 2,Hayyam Yayıncılık, Tahran 1982, s. 52.

¹⁷Jean-BaptisteFeuvrier, *Sesal Der Derbar-i İran*, (çev.Abbas İkbali), C. 2, Tahran 1984, s. 51.

yüksekliğinde üste doğru çok güzel firuze rengi fayanslarla süslenmiştir. Bu firuzenin rengi gerçek firuzeden daha güzel göze hitap etmektedir. Bu fayansların arası sarı ve siyahfayanslarla hasır şeklinde örülüdür. Bu fayansların üstü yarım zer enleminde bordör bırakmışlardır. Bu bordörün dört parmak kadarını gök fayanslarla süslemişlerdir. Fayansların arası siyah, firuze, sarı ve beyaz fayanslar ile gül, yaprak ve dal şeklinde islami tarzda kesilip döşenmiştir. Fayansların birleşimi öyle bir şekilde ustalıklı yapılmıştır ki derzler desenin şeklini almıştır. Bu bordörün üst kısmında bir çeyrek enleminden sonra hemen başka bordör yer almıştır. Bu bordörün zemini gök fayanslarla mozaiklenmiştir. Bu fayansın ortası beyaz fayansla çok güzel bir süls hattı ile bir parmak eninde yazılmıştır. Kuran'ın mübarek surelerini mozaik şeklinde yazmışlar ve mescidin tüm etrafını aynı ölçüde ve aynı tarzda dolandırmışlardır. Bu hattın mozaik döşemesi öyle bir kısımda yer almıştır ki pergel ile ölçülmek istense kıl kadar az ya da çok değildir. Duvarların birinin bordöründe hem sure-i şerifeyihamd'ı söylediğimiz tarzda mozaik döşemesi yapılmış ve "بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ" sureden aralıksız ve bağlı bir şekilde süls hattıyla güzel bir fayans döşemesi yapılmıştır. Surenin sonunda da ayet ona bağlı bir şekilde bordörün diğer kısmının devamında mozaikle döşenmiştir. "وَالنُّورِ طُنْمُ الَّذِينَ كَفَرُواوَالْأَرْضِ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ ...". Duvar metni bu bordörün 2,5 zer (260 cm.)üstünde ve kerpiç oymasıyla renklenmiştir. Kerpiçlerin kendisinden rumi bir tarzla ortaya çıkarmıştır. Kerpiçlerin arasındaki derzlerin eğriliği sonradan rütüşlanmıştır. Bu derzlere rağmen kerpiçler düz bir şekilde birbirine bağlı görülmektedirler. İncelendiğinde kerpiçler öylesine düz durmaktadır ki sanki derzlerin kurşun ya da demir ile birbirine bağlandığı hissini vermektedir. Derzler zerre kadar açılmamıştır. Kerpiçlerin etrafının altı köşeli şekilde ve her köşenin boyu yarım zer'dir. Dört renkle mozaiklendirilmiştir. Mescidin tüm alanında bu tarz firuze rengi fayanslarla bir parmak enleminde mozaiklenmiştir. Zeminde gök rengi fayansı, çiçek, yaprak ve dallarında yeşil, beyaz, sarı ve siyah fayanslarla işlenmiştir. Renkli fayanslar çiçek şeklini almıştır. Seyircinin gözünde muhteşem ve baş döndürücü bir sanat çıkarmıştır. Tavan kemerine yakın kısmında yine mescidin etrafında gök fayanslarla yarım zer kadar bordör bırakmıştır. Bu bordörlerin ortasında tamamen kerpiçlerin kendi doğal renkleriyle çok mümtaz süls hattı ile iki parmak enleminde yapılmıştır. Kabartma şeklinde hamd suresini aynı söylediğimiz kerpiçlerle hat yazısı şeklinde çıkarmış ve EsmâülHüsna'yı mescidin giriş kısmının ilk yarısının duvarlarında her yere bordörün üst kısmında ve kitabelerin arasında mozaiklenmiştir. Süls hattıyla yazılan bu Esmâül Hüsna bordörün üst duvarlarında ve kemerlerin ekseriyetinde beyaz fayanslarla

gök fayans kitabelerin arasında mükerrer yazılmıştır. Kullanılan ağaçlar ud ağacındandır. Bu ağaçların kalıntısı bordörlerin üst kısmında 2 zer (208 cm.) yüksekliğinde kalmıştır. Kare şeklinde yontalanmış ve her köşesinin kalınlığı bir çeyrektir (26 cm.). Uzunluğu 2 zer'dir (208 cm.). Asla bozulma izleri bulunmamaktadır. Mescidin ilk kemeri 15 zer (1560 cm.) yüksekliğinde mihrap yapılmıştır. Kemerin ortasında sultanın ismini beyaz fayansla 3 parmak eniyle süls hattıyla ala bir şekilde gök bordör arasında kitabe şeklinde kemerin tüm etrafında yazılmıştır. İki sene öncesine kadar sultanın kendi ismi yani Cihan Şah bu fayansların içinde görülmekteydi. Sultanın ismi sarı fayansla mozaiklenmiştir. Günümüzde sultanın ismi tahribata uğradığından dökülmüş bir şekildedir. Beyaz fayansın kalan kısmı Yusuf Şah HuldullahMeleke'dir şeklinde kalmıştır. Bu kemerin üstünde beyaz fayansla kitabelerin gök fayansların zemininde bulunan ve rumi tarzı farklı bir şekilde işlenmiştir. Esmâül Hüsna üzerine yazılmıştır. Kemer metinlerinde zikredilen şekilde mozaiklenmiştir. Bu kemerin dehlizi yerden kemerin üstüne kadar 15 zer (1560 cm.) yüksekliğinde spiral bir şekilde gök rengi fayanslarla mozaikle döşenmiştir. Her spiralde beyaz fayanslarla Esmâül Hüsna mozaiklenmiştir. Binlerce kez söylesemde, yazsamda bu binanın sanatı hakkında yine söylediklerim bu mescidin azametini anlatmakta yetersiz kalmıştır.¹⁸

İran Cami Mimarisinde Büyük Selçuklu Dönemiyle Yaşanan Plan Gelişimi

İran'ın erken İslami dönemlerinde, Burucerd, Neyriz, Yezdhast gibi şehirlerinde eski İran dinlerinin bazı ibadet yerleri islamın gelişiyle camiye dönüştürülmüş ve cami inşa etmenin baskın yöntemi olarak ilk caminin yapımında İslam Peygamberi'nin modeli olan yani sütunlu şebistanın kullanılması yatmaktadır.¹⁹ Horasani üslubu Selçuklu döneminin 11'inci yüzyılında, İsfahan yakınındaki Zevvare'deMescid-i Cuma (1135) camisinde bazı şebistan camilerinin fiziksel olarak dört eyvanlı camilere dönüştüğünü ve ardından diğer İran camilerinin yapımında da bu planı daha çokİran'nın merkezinde görmekteyiz. En önemli Selçuklu camilerinin İsfahan ve etrafında yayılmaktadır.

Minarelerden bahsedecek olursak Türk'ler bazı minare formlarını denedikten sonra Selçuklu dönemi ile minare formlarında; ince uzun ve silindirik tarzda minareler yapmışlardır. Mesela yüksek yapılı ve yükseldikçe incelen Damgan'da bulunan Damgan Mescid-i

¹⁸ Nadir Mirza, *Tarih ve Coğrafyayı Darülsaltanayı Tebriz*, Çape Sangi Yayıncılık, Tahran 1944, s. 78-81.

¹⁹İ. Rezaî, "Teammüli Der Mebani Fikri Şekligiri Mesacid Çehar Eyvane Der Devreyi Selçuki Der Mimari İran" *Kimyayi Hüneri Dergisi*, Tahran 2013, s. 97-101.

Cuması'nda firuze ve açık mavi tonlar, baklava dizilimli tuğlalar, kufi tarz kabartmaların çini ile bezenmiş olarak göze çarpar. Damgan minaresinden sonra Selçuklu minaresi olarak ikinci sraya tuğla üzerine oyma ve kufi desenleriyle ünlü Mescid-i Pümenar (1068)'ı sayabiliriz. Artık Selçuklu silindirik minareleri açık bir şekilde tüm İran bölgesinde oturmuş olarak görülmektedir.²⁰

Günümüz camilerinin yapısı, mimarların birbirini izleyen dönemlerdeki deneyimlerinin bir sonucudur. Selçuklu döneminde dört eyvanlı camilerin oluşması ve bu formun diğer İran camilerinde de kullanılması, eski İran kültürlerinden kaynaklanmaktadır.

²⁰Oktay Aslanapa, "Düşünce Dünyasında Türkiz", *Siyasal ve Kültürel Dergisi*, Ankara 2015, s. 145-154.

Sonuç

Üstü kapalı olan mescidin mimari şekli ve formu Bursa'daki Osmanlı mescitlerine benzemektedir. Kıyaslamak maksadıyla 14-15'inci yüzyıllarda Orhangazi Camisi, Yıldırım Beyazıt Camisi, Yeşil cami, II. Murat camisi ile İstanbul'da ise Mahmutpaşa Camisi ve Muratpaşa Camisi son olarakta Amasya'da Sultan Beyazıt Camileri ile plan açısından gösterilmek üzere örneklendirilmiştir (Plan1-4). 1661 yılında yaşanan büyük depremden sonra büyük tahrip gören bu mescit elli yıl kadar harabe içinde kalmıştır. Tavandan hemen hemen hiçbir eser kalmayan mescitte 1951'den 1961'e kadar büyük bir kısmı ve özellikle kümbeti restore edilmiştir. Gök Mescid, fresklerdeki yetenek ve ustalık nedeniyle eşine az rastlanır bir yapıt olarak ön plana çıkmaktadır. Bu caminin tasarımı ve süsleme birleşenleri İran'ın süsleme sanatlarından alınmış olmasına rağmen plan olarak Osmanlı mimarisinden etkilenilmiştir. Azerbaycan yöresinde İran'lı sanatçılar ve yapıcı mimarlar yerel düşünce ile geleneksel teknikler kullanılarak ve bu caminin kültürel unsurlarıyla birleştirilerek nihai bir İran mimarisi görünümüne kavuşturulmuş ve onun bir parçası olmuştur.

Kaynaklar

- ASLANAPA, O., ‘‘Düşünce Dünyasında Türkiz’’, *Siyasal ve Kültürel Dergisi*, Ankara 2015, s.145-154.
- BARTHOLD, W., *Teskere Coğrafyaya Tarihiye İran*, (çev. H. Serdatver), Tahran, Tus Yayıncılık, 1979.
- DİBAÇ, İ., *Rahnımayı Asarı Tarihi Azerbaycan Şarki* Nima Yayıncılık, Tebriz 1955.
- DİVLAFOVA, J., *Safernamei Divlafova*, (Çev. İ. Ferveşi), C. 2, Hayyam Yayıncılık, Tahran 1982.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 1848 C. 2.
- FEUVRIER, J.B., *Sesal Der Derbar-i İran*, (Çev. Abbas İkbâl), C. 2, Tahran 1984.
- HAMAÇI, B., *Ferhengi Coğrafyayı Azerbaycan Şarki*, Suruş Yayıncılık, Tahran 1991.
- JACKSON, İ.V. *Safernamei Jackson*, (Çev. M. Emiri, F. Bedrii), C. 2, Harezmi Yayıncılık, Tahran 1996.
- KERİMİ, B., *Coğrafyayı Müfesseli Tarihiye Garbi İran*, Ferheng Yayıncılık, Tahran 1937.
- KHABBAZİ, K. A., *Tebriz Gök Camii'ni Tanıtıcı Afiş Uygulamaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2018.
- KARENG, A., *Asarı Bastani Azebaycan*, C. 1, Tahran yayıncılık Encümeni Asarı Milli, Tahran 1972.
- MOLLAZADE, K., *Peydayeshe Fene Tolid ve Tehavvole Karborde an dar Shomalegerb*, Payannameye Karshenasi Arshad, Daneshgah Tarbiyete Modares, Tahran 1995.
- MİRZA, N., *Tarih ve Coğrafyayı Darül Saltanayı Tebriz*, Çape Sangi Yayıncılık, Tahran 1944.

NAHÇIVANI, H. H., “Seyahatnamei Evliya Çelebi Bh Azerbaycan ve Tebriz”(Çev. Hacı Hüseyin Nahçıvanı),*Tebriz Üniversitesi Edebiyat ve Sosyal Bölümü yayıncılık*, Tebriz 2009.

POP, A., *Mimariye İslami İran*, (Çev.G. Sadriavşar), C. 3,Ferhengiyan Yayıncılık, Tahran 1994.

REZAI, İ., “Teammüli Der Mebani Fikri ŞekligiriMesacidÇeharEyvane Der Devreyi Selçuki Der Mimari İran”*Kimyayi Hüneri Dergisi*, Tahran 2013, s.97-101.

SHARDEN, *SafernameSharden*, (çev. İkbal Yağmayı), C. 2, Tahran yayıncılık,Tus 1995.

SHAKVATI, N., *Fihristi Benahai Tarihi ve EmakiniBastani İran*, VizaretiFerhenk ve Hüner Yayıncılık, Tahran 1870.

SULTANZADE, H., *Tebriz HaştiÜstüvar Der Mimariye İran Defteri Pejuheşhaye*, Ferhengi Yayıncılık, Tebriz 1997.

TAVERNIER, J. B., *SafernameTavernier*, (çev. Abu Turap Nuri), İsfahan/İran 1957.

TAVERNIER, J. B., “Tavernier Seyahatnamesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 2, S. 26, 2006, s.639-641.

ZEKA, Y., *Zemin lerzahayi Tebriz*, Kitapsera Yayıncılık, Tahran 1989.

ZILLİOĞLU, M., “Evliya Çelebi Seyahatnamesi” *Üçdal Neşriyat*, C. 2, İstanbul 1966.

Ekler

Fotoğraf 1. Gök Mescit Deprem Sonrası Giriş Kısmın Genel Görünümü (Antoine Sevruguin Albümünden 1890-1900)

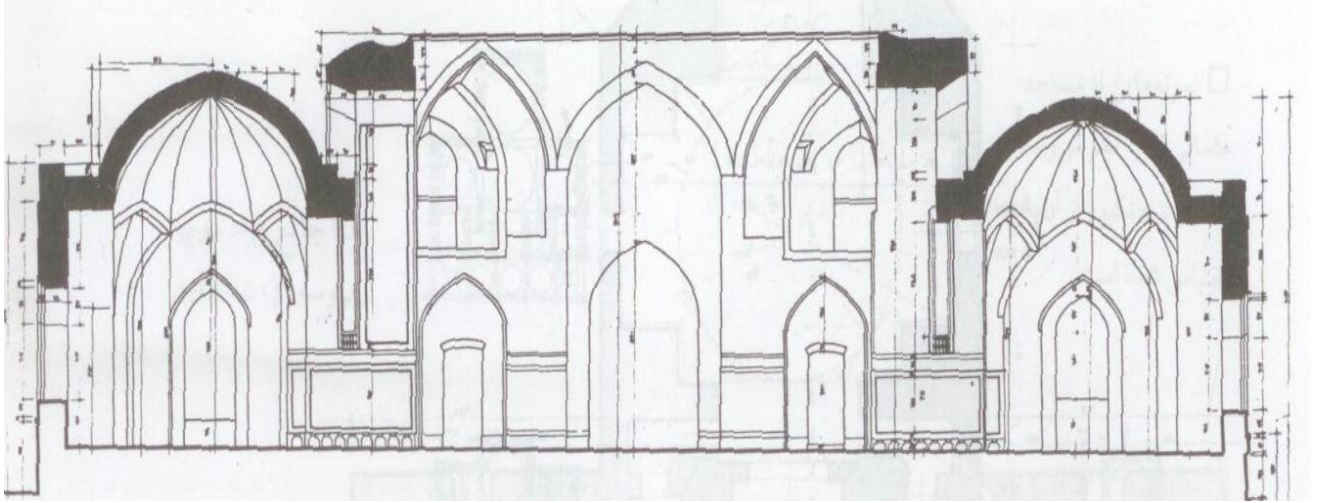
Fotoğraf 2. Gök Mescit Giriş Kısmı

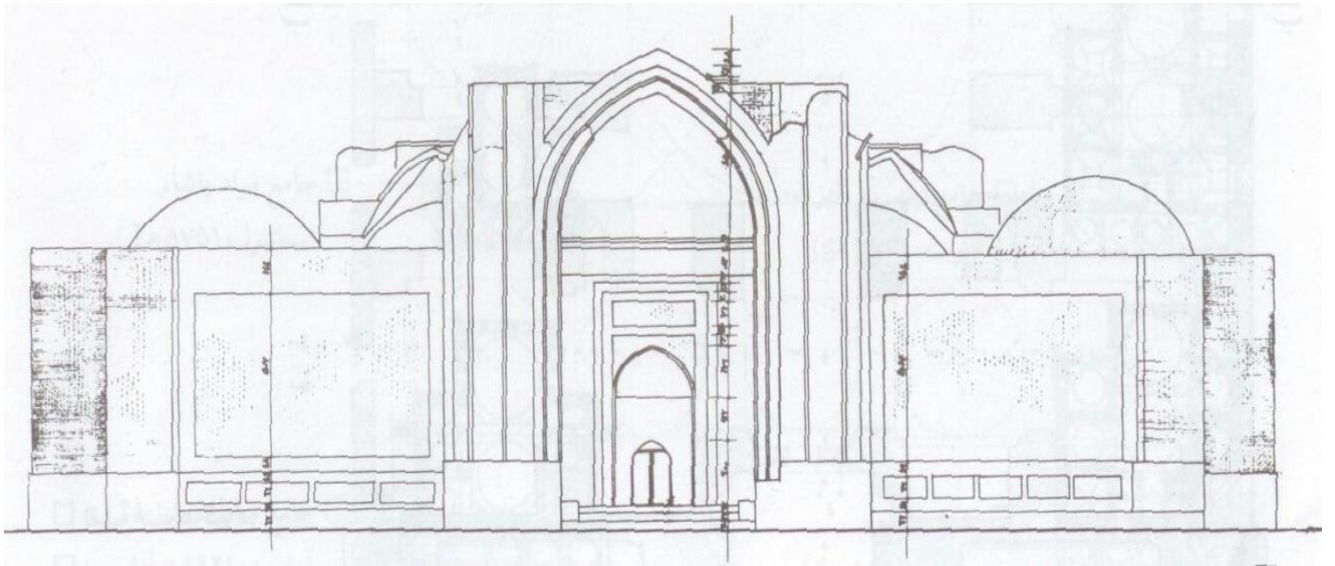
Fotoğraf 3. Gök Mescidin Namaz Alanı

Fotoğraf 4. Gök Mescidin Gül, Yaprak ve Dal Mozaik doşemesi

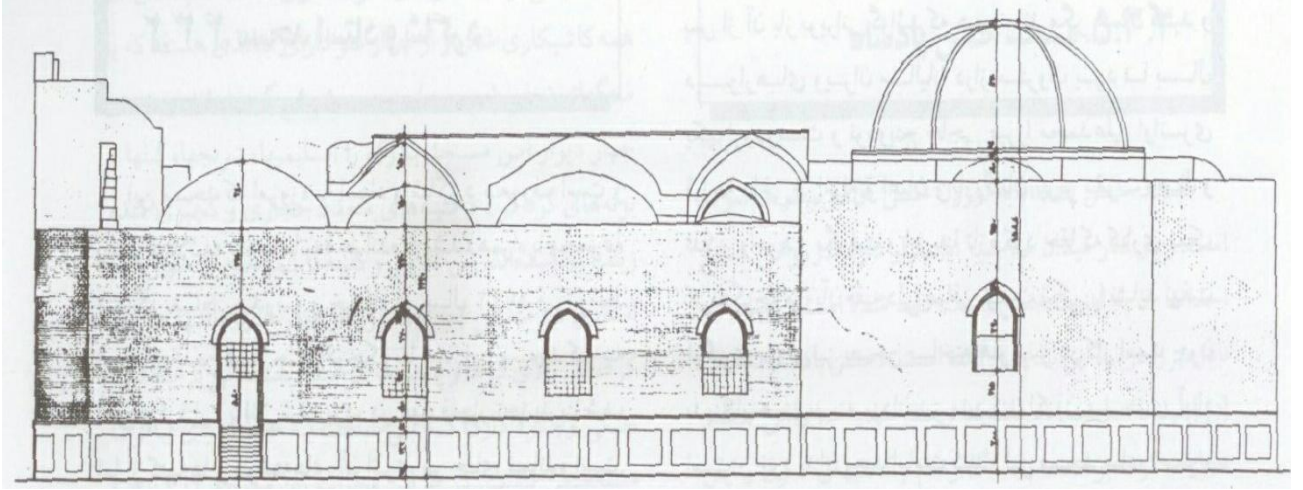
Gök Mescit B.B. Kesimin Mimari Planı²¹

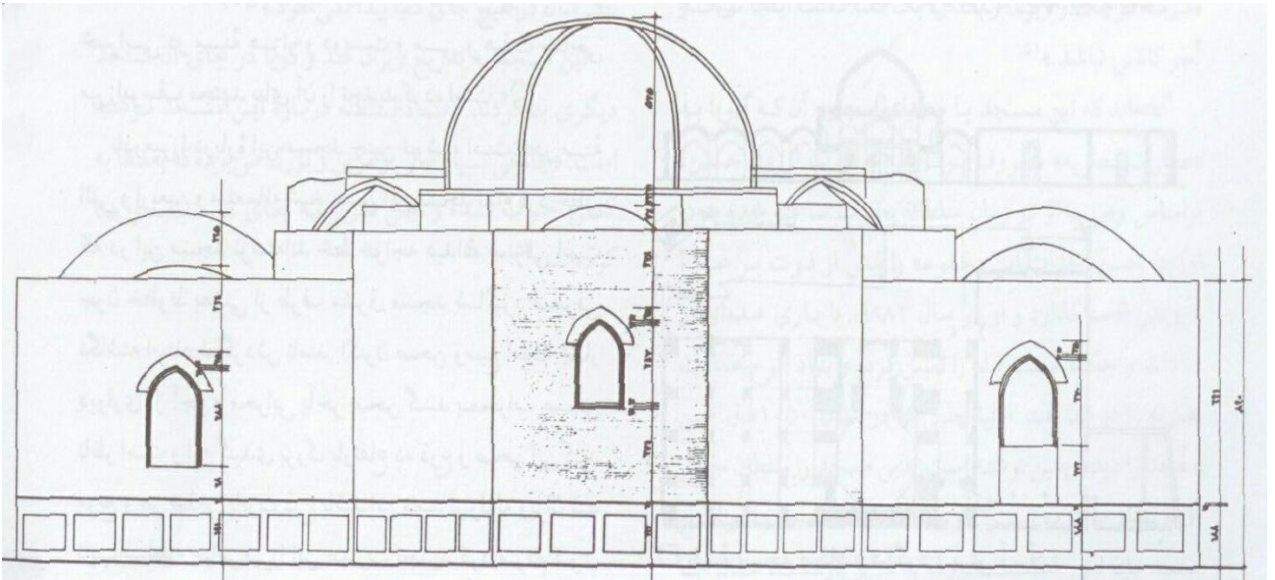
Plan 1 Gök Mescit Giriş Görüntüsünün Mimari Planı²²

²¹ Sultanzade, *a.g.e.*, s.170.

²² Sultanzade, *a.g.e.*, s.170.

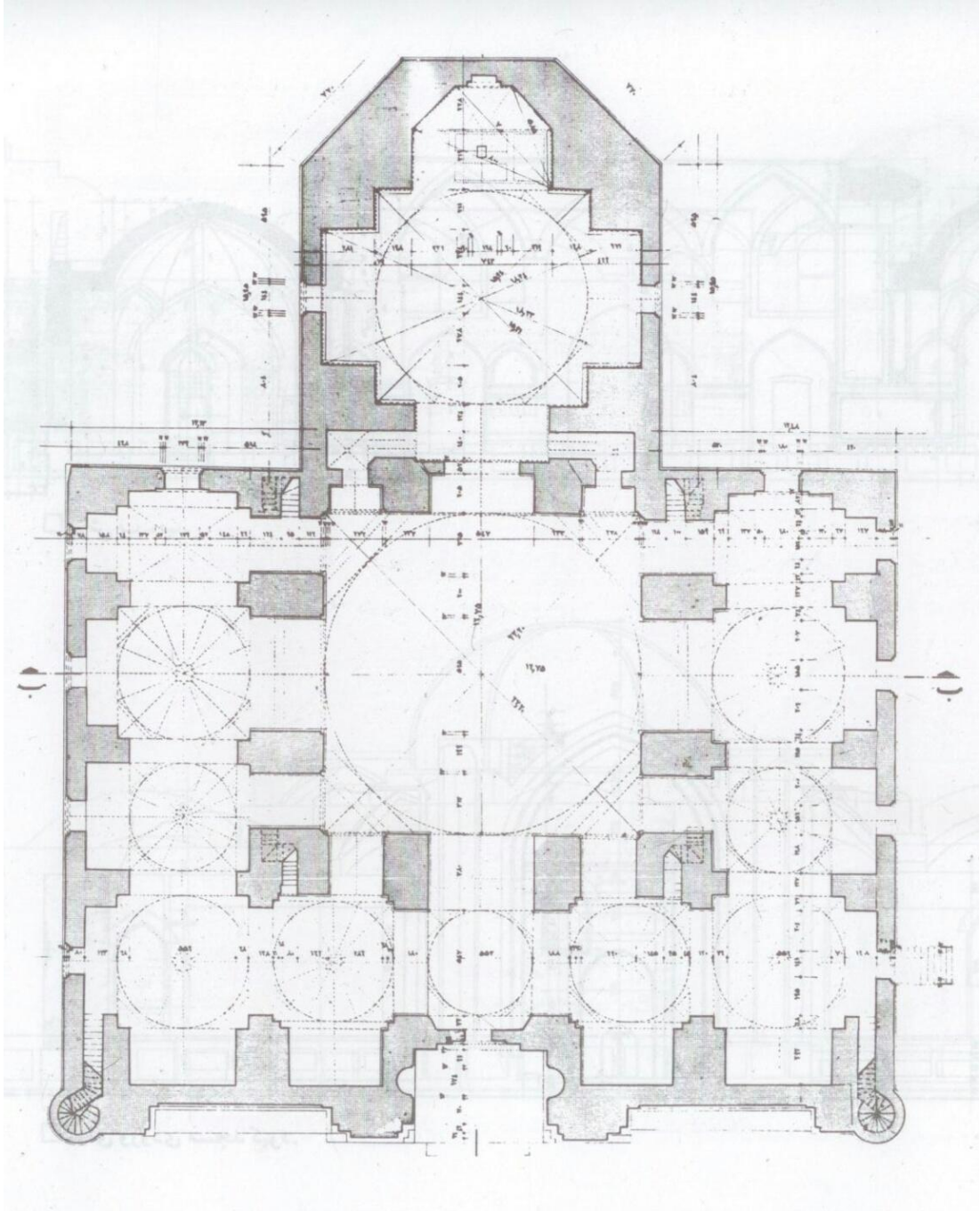

Gök Mescitin Yandan Görüntüsünün Mimari Planı²³

Plan 2 Gök Mescitin Arkadan Görüntüsünün Mimari Planı

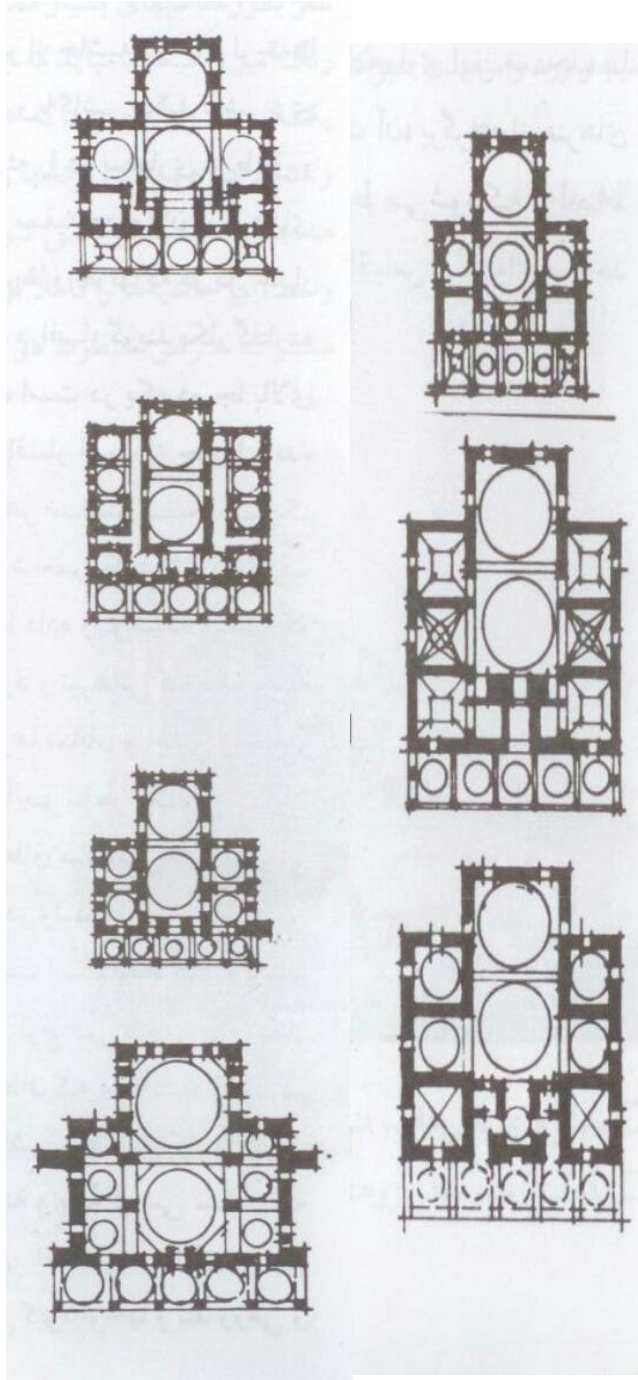
²³ Sultanzade, a.g.e., s.171.

*Plan 3 Gök Mescit Plan Mimarisi*²⁴

²⁴ Sultanzade, *a.g.e.*, s.169.

1424-1426

Orhangazi
Camisi

(Bursa)

1339

Mahmut Paşa
Camisi

(İstanbul)

1464

Yıldırım Beyazıt
Camisi

(Bursa)

14'üncü yüzyılın
sonu

Murat paşa
Camisi

(İstanbul)

1465-1471

Yeşil Camii

(Bursa)

1419

Sultan Beyazıt
Camisi

(Amasya)

Plan 4 Gök Mescit ile Kıyaslanan Osmanlı Dönemindeki Camiler²⁵

²⁵ Sultanzade, a.g.e., s.168.